

В. І. БОРДЕНЮК. ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ДВОПАЛАТНОГО ПАРЛАМЕНТУ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

У статті, яка присвячена дослідженню питань доцільності запровадження двоपालатного парламенту в Україні, проводиться ідея про недоцільність створення в Україні двоपालатного парламенту.

Ключові слова: проекти Конституції України, парламент, бікамералізм, палати парламенту, регіони.

В статье, посвященной исследованию вопросов целесообразности внедрения двухпалатного парламента в Украине, проводится идея о нецелесообразности создания в Украине двухпалатного парламента.

Ключевые слова: проекты Конституции Украины, парламент, бикамерализм, палаты парламента, регионы.

The article, what is dedicated of researching questions of introducing a bicameral parliament in Ukraine, means the idea of irrationality of a bicameral parliament in the country.

Key words: draft Constitution of Ukraine, the parliament, bicameralism, houses of parliament, regions.

У сучасних умовах однією з характерних рис структури парламентів у багатьох зарубіжних країнах є їх двоपालатність (бікамералізм), за якої загальнонаціональний, представницький орган складається з двох палат, котрі формуються у різний спосіб і мають різну компетенцію, що з огляду на потреби вітчизняного державотворення потребує відповідного наукового аналізу. Адже питання щодо доцільності (чи недоцільності) запровадження двоपालатного парламенту в Україні дискутується з моменту проголошення незалежності України. Про надзвичайну актуальність цього питання засвідчує той факт, що двоपालатна структура парламенту України була передбачена ще в перших проектах Конституції України. Зокрема, згідно з проектом Конституції України (в редакції від 1 липня 1992 р.) парламент, який пропонувалось назвати Національними Зборами України, мав складатися з двох палат: Ради депутатів і Ради послів. Відповідного змісту положення містились у проекті Конституції в редакції від 27 травня 1993 р., де було передбачено створення двоपालатного парламенту – Всенародної Ради України, що мала складатися з нижньої палати – Державної Ради і верхньої палати – Ради Територій¹. Двоपालатна побудова парламенту була передбачена також у проекті Конституції України від 24 лютого 1996 р., який визначав парламент як Національні Збори України, що мали складатися з Палати депутатів і Сенату².

Прийняття в 1996 р. Конституції України, яка ознаменувала новий етап розвитку вітчизняного конституціоналізму та яка визначила Верховну Раду України єдиним однопалатним органом законодавчої влади, не зняло з порядку денного питання доцільності запровадження в Україні двоपालатного парламенту. Знаковими подіями у цій дискусії стало підписання Декларації Президента України та Співки лідерів місцевих та регіональних влад України щодо вдосконалення державної регіональної політики, в якій для відповідних цілей передбачалося створення у перспективі двоपालатного парламенту в Україні³, та проведення 16 квітня 2000 р. референдуму за народною ініціативою⁴, за наслідками якого це питання

дістало підтримку виборців. Зазначена ідея була матеріалізована в проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України», який відповідним Указом Президента України від 6 березня 2003 р був винесений на всенародне обговорення⁵. В ньому передбачалося створення двопалатного парламенту, який мав складатися з Державних Зборів та Палати Регіонів, що дістало негативну оцінку з боку тодішнього лідера опозиції В.А. Ющенка⁶, який до 2004 р. незмінно виступав проти запровадження двопалатного парламенту в Україні. Хоча після обрання його Президентом України він висловився за формування в Україні двопалатного парламенту, що «дозволить зміцнити представництво регіонів у законодавчому органі й підвищити відповідальність та якість законотворчості»⁷. Зазначена ідея була втілена в президентському проекті нової редакції Конституції України (реєстр № 4290 від 31 березня 2009 р.), за змістом якого Верховна Рада України повинна бути трансформована в двопалатний парламент, який складатиметься із двох палат – Палати регіонів і Державних зборів⁸, що потребує науково-критичної оцінки з огляду на те, що сьогодні немає ґрунтовних юридичних аргументів, які б засвідчували необхідність запровадження двопалатного парламенту в Україні. Адже двопалатна система за умов унітарної держави, як засвідчує зарубіжний досвід, має не тільки переваги, а й недоліки. Саме тому питання доцільності чи недоцільності запровадження двопалатної будови парламентів й досі залишаються дискусійними в теорії і практиці вітчизняного конституціоналізму. При цьому навколо пропозицій щодо запровадження в Україні двопалатного парламенту сформувалось дві діаметрально протилежні позиції. Якщо, на думку прибічників бікамералізму, двопалатність створює передумови для представництва регіональних інтересів на загальнонаціональному рівні, то, на думку їх опонентів, вона може стати додатковим стимулом для федералізації України, що може загрожувати цілісності та недоторканості її території, а, отже, й незалежності України.

Якщо перші стверджують, що верхня палата є засобом стримування нижньої палати, за якого буде забезпечено зважений законодавчий процес та неможливість прийняття непередуманих законодавчих рішень, то другі вважають, що двопалатність може значно уповільнити законодавчий процес, через наявність істотних розбіжностей між палатами.

Якщо прихильники бікамералізму вбачають у верхній палаті один із засобів забезпечення рівноваги у державному механізмі між законодавчою владою та Президентом України і виконавчою владою, то їх опоненти вважають, що двопалатність ще більше загостить суперечності між вищими органами держави, що супроводжуватиметься перманентною боротьбою між ними за домінуюче становище у визначенні засад внутрішньої і зовнішньої політики.

На думку деяких авторів, двопалатність унеможливає здійснення раптових і різких змін здійснення державної політики після чергових виборів, оскільки вибори палат здійснюються в різні терміни і за різними виборчими системами. З іншого боку, поширеною є теза, що друга палата має право на існування лише у федеративній державі, де вона представляє інтереси суб'єктів федерації. Проте реальна практика функціонування двопалатних парламентів не завжди узгоджується з такими теоретичними посилками.

Тому, торкаючись перспектив запровадження бікамералізму в Україні, слід зазначити, що історично створення або збереження двопалатних парламентів відбивало компроміси, досягнуті в процесі революцій XVII-XVIII ст. між буржу-

азією, з одного боку, та феодалами на чолі з монархом, – з іншого, в їх боротьбі за політичну владу. У зв'язку з цим двопалатність стала типовим явищем зарубіжного парламентаризму, за якого верхня палата запроваджувалась, по-перше, для представництва аристократії, по-друге для стримування радикалізму нижньої палати, яка традиційно вважалась більш демократичною, а тому на протигагу їй створювалась верхня палата, котра повинні була представляти інтереси аристократії і відігравати роль своєрідного гальма стосовно нижньої палати.

Таке соціально-політичне призначення верхньої палати забезпечувалось більш жорсткими умовами їх формування (високий віковий та майновий цензи, ценз осідлості тощо). Саме тому в ті часи практично не було верхніх палат, які формувалися у демократичний спосіб, тобто шляхом загальних і прямих виборів. Переважна їх більшість формувалася або шляхом багатоступеневих виборів, або шляхом призначення, за спадком, за посадою.

Звичайно, в ході буржуазних революцій XVII–XVIII ст. створювались й однопалатні парламенти, які, на думку тодішніх політичних діячів, більше відповідали ідеї народного суверенітету. Однак у тих випадках, коли в політичній боротьбі за владу брали гору прихильники монархії, відновлювались двопалатні парламенти, що знаходило своє відображення в конституційних актах тих часів. Проте про повну ліквідацію верхніх палат у ті часи не могло бути й мови, оскільки їх існування відповідало інтересам як феодалів, так і буржуазії. Саме тому двопалатні парламенти були запроваджені у переважній більшості країн Європи.

У сучасних же умовах двопалатність не має типової риси парламентаризму⁹. А вже сьогодні із 200 країн світу лише понад 50 країн мають двопалатні парламенти. Причому серед них двопалатну структуру парламентів мають, як правило, федеративні держави, в яких нижня палата розглядається як орган загальносоюзного представництва, а верхня палата – як орган, що представляє інтереси суб'єктів федерації. При цьому застосовуються два принципи представництва суб'єктів федерації у верхній палаті: рівного представництва, коли кожний суб'єкт федерації посилає однакову кількість депутатів (сенаторів тощо) до верхньої палати, і нерівного представництва, за якого норма представництва суб'єкта федерації у верхній палаті встановлюється залежно від чисельності населення. На практиці це призводить до того, що переважаючий вплив верхніх палатах отримують малонаселені і, як правило, політично і економічно відсталі суб'єкти федерації. Саме тому сьогодні друга палата асоціюється з федеративною державою, де вона представляє інтереси суб'єктів федерації.

У більшості унітарних держав функціонують однопалатні парламенти. Свідченням недоцільності двопалатності в унітарних державах є еволюція структури парламентів, яка відображає наявність тенденції до зменшення кількості держав, де формуються двопалатні парламенти. Так, якщо до другої світової війни однопалатні парламенти в Західній Європі функціонували лише у двох країнах (Люксембурзі і Фінляндії), то в сучасних умовах однопалатні парламенти стали таким самим поширеним явищем як і двопалатні парламенти. Так, після другої світової війни були ліквідовані верхні палати парламентів в Греції (в 1952 і 1975 рр.), Данії (1953 р.), Нової Зеландії (1950 р.), Португалії (1976 р.), Швеції. В результаті демократичних перетворень однопалатні парламенти створені в переважній більшості країн колишнього соціалістичного табору. Не сприйняли двопалатності й ряд незалежних держав, що входили до складу колишнього Союзу РСР. Причому деякі країни, після запровадження двопалатної структура парла-

менту, повернулися до однопалатної системи через різні ускладнення та конфліктні ситуації, що виникали між різними палатами. В окремих країнах двопалатність є відображенням національних традицій державотворення.

З цих позицій можна констатувати, що запровадження двопалатної структури парламенту в Україні не повною мірою узгоджується з тенденцією до зменшення кількості держав, де формуються двопалатні парламенти. Крім того, у процесі їх функціонування в деяких зарубіжних державах виникають певні проблеми, які потребують теоретичного осмислення у контексті можливого створення двопалатного парламенту в Україні. Серед них на одному з перших місць – порядок формування верхньої палати, оскільки від того в який спосіб вона формується багато в чому залежить її реальна роль у здійсненні державно-владних функцій, а також у взаємовідносинах з нижньою палатою.

За загальним правилом нижні палати (як, зрештою, й однопалатні парламенти в цілому) формуються на основі загальних і прямих виборів. Що ж стосується порядку формування верхніх палат парламентів, то державно-правова практика зарубіжних країн засвідчує про існування досить різноманітних способів їх формування. Зокрема, верхні палати можуть формуватися як на виборній, так і на невиборній основі, тобто шляхом заміщення парламентських місць за призначенням, за посадою, за спадком тощо. При цьому практиці зарубіжних країн відомий так званий змішаний спосіб, за якого верхні палати формуються на основі поєднання названих вище та деяких інших способів.

У цьому зв'язку варто відзначити, що сьогодні, коли ми прагнемо будувати і розвивати демократичну, правову державу, цілком очевидним є те, що верхня палата українського парламенту (у разі прийняття політичного рішення про її створення) повинна формуватися шляхом загальних і прямих виборів. Якщо ж ця палата буде формуватися шляхом непрямих виборів або в інший недемократичний спосіб, то це суперечитиме принципам демократичної держави, в якій вибори до представницьких органів державної влади мають здійснюватися на основі за загального, рівного та прямого виборчого права. Адже формування верхніх палат (особливо в унітарних державах) шляхом непрямих виборів або шляхом призначення є по суті відлунням минулих епох, коли останні створювались у результаті компромісу різних соціальних сил. У такому сенсі виникають обґрунтовані сумніви за змістом пропозицій щодо можливого запровадження в Україні такої системи представництва, згідно з якою верхня палата «має формуватися органами місцевого самоврядування територіальних громад відповідних регіонів шляхом делегування до Палати Регіонів представників своїх регіонів» або з числа губернаторів, обраних населенням відповідних регіонів. Сказане стосується пропозиції, за змістом якої до «складу Сенату входять також сенатори, якими довічно стають після закінчення повноважень Президенти України ...» Не виняток у цьому відношенні і пропозиції, за змістом яких до верхньої палати обиратимуться по три представники від Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, що порушує принцип рівності виборчого права, оскільки регіони значно відрізняються за чисельністю населення.

З іншого боку, слід також враховувати, що в науці конституційного права залежно від обсягу та характеру взаємодії нижньої і верхньої палат парламентів розрізняють три основних різновиди двопалатної парламентської системи: двопалатну систему із слабкою верхньою палатою, двопалатну систему із сильною верхньою палатою і двопалатну систему, де повноваження палат у цілому рівні. При цьому за результатами аналізу способів формування верхніх палат у

зарубіжних державах та їх повноважень можна констатувати таку закономірність: чим менш демократичний спосіб формування верхньої палати, тим вона слабша. Це засвідчує досвід Великобританії, Канади та інших країн. У той же час є приклади слабких верхніх палат, які формуються цілком демократичним шляхом. Свідченням тому – Сенат Польщі, Чехії тощо. Прикладів, які засвідчували б сильні позиції верхніх палат щодо нижніх у розвинутих демократичних країнах, що формуються шляхом призначення або за спадком, практично немає, на що незмінно наголошується у спеціальній літературі¹⁰.

Йдеться про те, що у більшості сучасних країн з двопалатною будовою парламентів, де існує реальний демократичний політичний режим, повноваження верхньої палати значно обмежені у порівнянні з правами нижніх палат. Верхні палати суттєво обмежені або навіть зовсім позбавлені повноважень із вирішення питань у фінансовій сфері (затвердження бюджету, контроль за його виконанням тощо). У цих країнах фінансові законопроекти можуть бути внесені лише у нижні палати, а верхні практично не можуть впливати на їх прийняття. Обмежені права верхніх палат і в сфері здійснення парламентського контролю, в тому числі й за діяльністю уряду та інших органів виконавчої влади.

Особливо виразно верховенство нижніх палат у парламентах з нерівноправними палатами проявляється у сфері законотворчості. Там законодавча ініціатива вноситься, як правило, у нижню палату, яка розглядає законопроект і подає його на розгляд верхньої палати. Причому у разі наявності розбіжностей між палатами щодо змісту законопроектів остаточне вирішення їх долі належить нижній палаті. Верхня палата може лише затримати прийняття закону, проголосованого нижньою палатою, якщо вона з ним не згодна. При цьому заперечення чи поправки верхньої палати до законопроекту відхиляються здебільшого абсолютною більшістю голосів від загальної кількості депутатів нижньої палати, у зв'язку з чим виникають певні сумніви щодо доцільності бікамералізму в Україні. Адже цілком очевидним є те, що це призведе до невиправданого уповільнення законодавчого процесу, що може негативно позначитися на ефективності державно-управлінської діяльності, насамперед, органів виконавчої влади.

Не є винятком у цьому відношенні країни, де функціонують двопалатні парламенти з рівноправними палатами і де здійснення законодавчої функції віднесено до спільних повноважень цих палат. За цієї системи законопроекти, які можуть вноситися, як правило, в кожен з цих палат, послідовно розглядаються ними для прийняття ідентичного тексту. У разі виникнення між палатами розбіжностей застосовується так званий метод «човника», за якого законопроект по чергово розглядається палатами доти, поки вони не дійдуть згоди щодо його змісту. З метою подолання цих розбіжностей палати можуть утворювати на паритетних засадах узгоджувальні комісії, головне призначення яких полягає у виробленні із спірних питань узгодженого тексту законопроекту. В тих випадках, коли комісіям чи палатам все ж таки не вдається схвалити узгоджене рішення, законопроект вважається відхиленим. Такий порядок проходження законопроектів не тільки стримує законодавчий процес, а й підносить по суті верхню палату над нижньою палатою, яка позбавлена права відхиляти заперечення верхньої палати навіть кваліфікованою більшістю голосів, що також виглядає неприйнятним з огляду на потреби підвищення ефективності законодавчої діяльності.

Варто також врахувати, що двопалатні парламентські системи із сильними верхніми палатами функціонують здебільшого в унітарних державах з авторитар-

ним забарвленням. Характерною особливістю двопалатної побудови парламентів у таких державах є те, що закони не можуть бути прийняті без відповідного схвалення верхньою палатою. Йдеться про те, що верхні палати можуть відхиляти або вносити поправки до законопроектів, схвалених нижніми палатами. Але при цьому останні можуть подолати заперечення верхніх палат, як правило, кваліфікованою більшістю голосів від загального складу нижньої палати. Крім того, конституціями цих держав можуть встановлюватися й інші процедури, які стримують прийняття законів. У зв'язку з цим виникають обгрунтовані сумніви за змістом пропозицій щодо можливого запровадження такої системи представництва, згідно з якою верхня палата «має формуватися органами місцевого самоврядування територіальних громад відповідних регіонів шляхом делегування до Палати Регіонів представників своїх регіонів»¹¹ або з числа губернаторів, обраних населенням відповідних регіонів. Сказане стосується пропозиції, за змістом якої до «складу Сенату входять також сенатори, якими довічно стають після закінчення повноважень Президенти України ...»¹².

Виходячи з наведеного, виникають обгрунтовані сумніви щодо доцільності запровадження двопалатного парламенту в Україні, яка до того ж не використала повною мірою потенціал однопалатного парламенту. Адже у сучасних умовах тенденція до створення двопалатних парламентів з домінуючою верхньою палатою простежується здебільшого в державах з недемократичним політичним режимом. Тому з огляду на потреби євроінтеграції створення двопалатної системи в Україні, яка задекларувала прагнення стати демократичною, правовою державою, виглядало б не виправданим кроком. Про відсутність розумних підстав для існування в унітарних державах явища бікамєралізму, який призводить до ущемлення прав нижньої палати, до затягування і ускладнення законодавчої процедури, пишуть зарубіжні дослідники. Зокрема, своєрідну аргументацію безглуздості і навіть шкідливості бікамєралізму в унітарній державі дав свого часу англійський ідеолог лейборизму С. Кріппс: «Якщо ми хочемо досягти ефективної демократії, то абсолютно неможливо мати дві палати, які розділюють суверенітет держави. Друга палата є або представницькою – в такому випадку вона є ні що інше як дублікат першої палати, або вона не представляє народ в цілому – в такому випадку вона не повинна мати місце у справді демократичному парламенті»¹³. Аналогічного змісту міркування висловлює Джованні Сарторі, який вважає, що «якщо дві палати є занадто схожими і тому дублюють одна одну, то вони не потрібні», адже «двопалатна система гарна доти, доки обидві палати мають однакову більшість». Коли ж однакової більшості немає, то виникає проблема «двох взаємно ворожих більшостей», представлених у різних палатах парламенту, в результаті чого така система «є убивцею керованості»¹⁴. Йдеться про випадки, коли одні політичні партії отримують більшість у нижніх палатах, а опозиційні партії – у верхніх палатах, які відмовляються затверджувати урядові законопроекти для того, щоб змусити уряд піти у відставку. Сюди також віднести проблему так званого роздільного правління, коли глава держави не має підтримки у нижній палаті.

За результатами запровадження двопалатності можуть виникнути й інші ризики та проблеми, які знейтралізують вигоди від неї. Тому, торкаючись питання, з чого треба почати, щоб усунути загрозу виникнення відповідних ризиків та проблем, слід зазначити, що єдиним виходом із цієї ситуації має бути політична воля – не створювати двопалатного парламенту. Адже всі його переваги, про які

говорять прибічники бікамералізму, можуть зведені нанівець і стати недоліками в умовах, коли компетенція палат визначена нечітко, а погоджувальні процедури не забезпечують цивілізованого розв'язання можливих непорозумінь та конфліктів між палатами, особливо за умов низької політичної і правової культури членів відповідних палат.

На нашу думку, одним із продуктивних шляхів врахування інтересів регіонів, на що наголошують прибічники запровадження двопалатного парламенту в Україні, має бути запровадження повноцінного місцевого самоврядування на рівні районів та областей, потенціал якого повністю досі невикористаний. У зв'язку з цим необхідно, на наш погляд, змінити підходи до визначення поняття місцевого самоврядування на конституційному рівні. З урахуванням відповідних положень Основного Закону та Європейської хартії місцевого самоврядування та проекту Європейської хартії регіонального самоврядування його можна було б визначити як гарантоване Конституцією право громадян України, об'єднаних у територіальні громади (колективи) відповідно до системи адміністративно-територіального устрою України, брати участь в управлінні державними справами у межах Конституції і законів України. Це право має здійснюватися ними у порядку, встановленому Конституцією та законами України, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування сільські, селищні, міські, районні у місті, районні, обласні ради та їх виконавчі органи. Це впливає зі змісту ч. 1 ст. 38 Конституції України, за якою право громадян брати участь в управлінні державними справами повинно пов'язуватися з вирішенням ними значної частини державних справ на всіх рівнях територіальної організації публічної влади, а не тільки на рівні територіальних громад.

У зв'язку з цим кожний рівень територіальної організації влади має бути наділений не тільки певним обсягом повноважень, а й необхідними для їх здійснення матеріальними і фінансовими ресурсами відповідно до його функціонального призначення в механізмі управління державними справами. При цьому територіальні колективи районів і областей повинні бути визнані суб'єктами права комунальної власності, управління якою від їх імені мають здійснювати районні й обласні ради та їх виконавчі органи. Адже сьогодні існуюча конструкція права спільної власності територіальних громад, що формально перебуває в управлінні районних і обласних рад, не відповідає загально визнаним ознакам спільної власності, сформульованим цивільно-правовою наукою та закріпленим у Цивільному кодексі України. Саме на такій концептуальній основі має ґрунтуватися державна регіональна політика, хоча цим проблемі становлення та розвитку регіонів об'єктивно не вичерпуються. Зокрема, органи Автономної Республіки Крим та регіонального самоврядування (у разі його запровадження) можна було б наділити деякими повноваженнями, спрямованими на врахування їх інтересів на загальнодержавному рівні. Сюди, приміром, можна віднести надання права відповідним органам місцевого самоврядування звертатися до Конституційного Суду щодо неконституційності законів та інших правових актів, які порушують права місцевого самоврядування, ініціювати розгляд відповідних законопроектів у парламенті, брати участь в обговоренні, а в деяких випадках і в ухваленні урядових рішень тощо.

З іншого боку, з метою представництва інтересів регіонів у Верховній Раді України доцільно було б змінити підходи до її формування. Йдеться про запровадження пропорційно-мажоритарної виборчої системи, за якою народні депутати,

обрані в мажоритарних округах, фактично можуть бути представниками регіонів без створення верхньої палати. Адже у разі обрання нижньої палати на основі пропорційної системи, а верхньої палати – на основі мажоритарної системи дво-палатний парламент мало чим відрізнятиметься від складу Верховної Ради України, коли вона обиралася за пропорційно-мажоритарною системою. При цьому не існує жодних гарантій, що представники регіонів, обрані до верхньої палати, будуть сповна відображати інтереси відповідних територій у парламенті.

1. Конституція незалежної України: У 3 кн. Кн. 1. Документи, статті / За заг. ред. С.П. Головатого. – К.: Укр. правн. фундація; Вид-во «Право», 1997. – С. 146-147, 217. 2. Конституція незалежної України: У 3 кн. Кн. 2. Ч. 1. Документи, статті / За заг. ред. С.П. Головатого. – К.: Укр. правн. фундація; Вид-во «Право», 1997. – С. 114-115. 3. Декларація Президента України та Спілки лідерів місцевих та регіональних влад України щодо вдосконалення державної регіональної політики // Людина і влада. – 1999. – № 8–10. – С. 53. 4. Указ Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» // Урядовий кур'єр. 2000. – 18 січня. 5. Указ Президента України «Про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 6 березня 2003 р. № 197 // Урядовий кур'єр. – 2003. – 7 березн. 6. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.glavred.info/archive/2008/04/02/154824-16.html>. 7. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/contrprop/resonance/4689f114753d4>. 8. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34882. 9. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К.: АртЕк, Вища шк., 2002. – С. 134; Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія. – К.: Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – С. 369. 10. Друга палата? Якою їй бути? // День. – 2000. – 31 серпня. – С. 448; Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4 т. Т. 1-2. / Отв. ред. Б.А.Страшун. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 176. 11. Друга палата? Якою їй бути? 12. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34882. 13. Мишин А.А. Конституционное право зарубежных стран: Учебн. / 6-е изд. перераб. и дополн. – М.: Белье альвы, 1999. – С. 211. 14. Сарторі Джовані. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідж. структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. О.І. Мороз. – К.: АртЕк, 2001. – С. 176-177.